

hogy mi volt az életük. Bizonyos tényekről jobb is hallgatni...”) Nem gondolom, hogy ez a szemlélet – s ez volna a jövőben a másik igen kecsegtető művészi lehetőség – Nagy Lajos lenyűgöző szárazságát beérhetné; csupán jelzem, hogy Győri László tárgyyszerűségétől mámoros stílusa még komoly erőforrásokat rejteget.

A tárgyból fakadó, abban feloldódó, attól nem tágitó képzelet a világon a legérdekebb: többek közt ezt tapasztaljuk ebből a vékony kis könyvből. A valóság sötét, nyálkás zsi-bongásán csak helyvel-közzel üt át a valóságon túli édesség. Ezek a könyv egyedi vízjelei, feldhethetlen szépségei. Befejezésül hadd idézzek két ilyen delejező részletet: „Nyári délután volt, amikor csak a legyek zümmögnek néha-néha, de azok is csak akkor, ha keresztre feszítenek valakit. Olyan idő volt, csöndes, néptelen, komoly, mint egy kora őszi nap a postán, amikor valami levéllel vagy távirattal egyedül ácsorogsz az egész hivatalban, s a pneumatikus elven kis tokokban papírtekerceket szállító fényes rézcső mögül hirtelen megszólal egy hang: »Párizsba tegnap beszökött az ős, / Szent Mihály útján suhant nesztelen...«, és rád nyílik egy földöntúli évszak.” (A JAPÁNAKÁC.) Vagy olvassuk el ezt a szép túllendülést, tündéri határátlépést (egy magtár udvarának leírása): „Járt-e már valaki ily helyen? A vasraktárak, a vastelepek effélék. Bemész, betériülsz, még céltudatosan, és az udvaron, a tártban, a Holdon nincs soha senki. Már nincs értelme az egésznek, már azt sem tudod, mit akartál, pedig az imént mintha még akartál volna valamit, s mintha még most is akarnál valamit, de már nem tulajdonítasz semmi értelmet neki. Állsz, pusztán, elbizonytalanodva, valamin túl és innen valamin, kétségek között, de hogy mi az egyik és hogy mi a másik, nem is álmodod meg soha többé, teljesen kiürültél, csak állsz, mint egy hitehagyott: elfelejtetted, minek jöttél, miért és hová. Talán egy uszály kerítésdrót, talán egy marék százszög, egy tekeres huzal, egy vödör elegyes fémcalamádé emlékezett a vágyaidra.” (A JAPÁNAKÁC.) Igen, itt, ezeken a szöveg helyeken pillantjuk meg az írói erőfeszítés magasiskoláját, halljuk meg a teremtés lélegzését.

Mert összességében elmondható: jelentékeny, a népi irodalom utóvédjének tekinthető, gazdag mű született, amely megérdemli az újrólvasást, megszolgálja, hogy kezünk melegében tartsuk. Minthogy a könyv értéke felismerhető, nem késhet az elismerés sem.

Báthori Csaba

POLGÁRVILÁG – DARABOKBAN

Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem
Holnap Kiadó, 2005. 329 oldal, 2900 Ft*

Nemrégiben az egyik kereskedelmi tv-csatorna népszerű kvízműsorában a bemelegítésnek szánt nyitó kérdés így szólt: „Mikor volt a magyarországi rendszerváltás?” – A játékosnak négy évszám közül kellett választania: 1968, 1990, 1998, 2002. A mosolygós játékvezető már készen állt volna, hogy a helyes évszám rávágása után e „pofonegyszerű” kérdésem gyorsan továbblépjen, a vele szemben ülő, negyvenes éveiben járó játékos – jól öltözött, amúgy magabiztos beszédű vidéki mérnökember – válasz helyett azonban gyöngyöző homlokkal hebegni kezdett: „Nem tudom... Mostanában valamikor. Nem?... Talán mikor az utolsó kormányt megválasztották...?” – A nagy tapasztalatú játékvezetőt a váratlanul előállt helyzet egy pillanatra kizökkentette szerepének ítélkezésmen-tes alapállásából. Őszintén meghökkent: „De hát uram! Hogy lehet ez?! Hiszen ön már a nyolcvanas évek végén is felnőtt ember volt...! Vagy talán az Ön életében nem változott semmi 1990-nel?” – Válasz: „Így van, uram! Mi arrafelé nemigen foglalkozunk politikával. Nekünk nagyjából mindegy, ami van. Ugyanúgy csináljuk a dolgunkat, és próbáljuk meghúzni magunkat. Mi nem éreztünk olyan nagy »rendszerváltást« régen se, meg most se.”

Sportszerű kézfogás, búcsú, új játékos – a műsor csakhamar a megszokott mederben ment tovább, mintha a jelenet meg sem esett volna. Az élettapasztalatok fényévnvi távolságáról tanúskodó párbeszéd feszültsége és a belőle adódó kérdések sora azonban ott maradt a levegőben. Ha nem mindannyiunké, akkor kié valójában a rendszerváltás? Ha egyikünknek a szabadságot, másikunknak az „úri huncutságok” világrendjének változatlanosságát, harmadikunknak – tudjuk – újabb félelmeket hozott a szocializmus összeomlása, akkor lehet-e valaha is reménye a közös történelem-tudat kiformalódásának? És a múlt közös feldolgozása nélkül vajon van-e út a közös jövő felé? Vagy az önbizalomteli nemzettudaton épülő demokrácia továbbra is csak az ábrándok netovábbja marad? – Megannyi kérdés, amelyek megválaszolásához az elmúlt másfél évtized során nemigen jutottunk közelebb annál, mint

amit a nyolcvanas évek reformprogramjai annak idején már felvázoltak. Mert húszt esztendője is tudtuk, hogy nemcsak a szocializmus tabujait kellene feloldanunk, de évtizedek, ha nem egy egész évszázad töredezett és szelgett életsorsait, sérelmeit, vádjait és önigazolásait kellene valahogy közös történelemmé ötvöznünk a megbékéléshez és az egymással való kiegyezéshez. És tudtuk azt is, hogy e közös feladat elvégzése nélkül a bevált nyugati minták szerint nagy szakértelemmel megtervezett és gondos szabályrenddel pályára tett intézmények egykönnyen a balkanizálódás áldozatává lesznek. Tudtuk továbbá, hogy a „balkanizálódó demokrácia” nemcsak elméleti értelemben fából vaskarika, de napi működési zavarai nyomán előbb-utóbb az egész ország süllyedni kezd: termeljen bármily hatékonyan az új töke, eredményei elenyésznek a mindent körülfontó korrupcióban, a tömeges kiszolgáltatottságban és a mindennapok erkölcsi rendjének szétesésében.

Az elmúlt évek ezt az előzetes tudást immár keserű tapasztalattá formálták. Mert tény és való: a gondolat- és szólásszabadság elnyert joga mindmáig inkább az egyéni és csoportos sérelmek és elfogult történelemmagyarázatok egymás iránt süket kiharsogásának, semmint termékeny cseréjüknek és a kölcsönös megértés szándékától vezérelt egyívű gyűrásuknak teremtett törvényi alapot, valamint publikus fórumot. Ami pedig mindebből megszületett, az a szembenállások acsakardó politikai közléte, a frusztrált tömegek fásult asszisztálásával. A közvélemény-kutatások egyre ijesztőbb adatsorai vissza is jelzik a „demokratikus” végeredményt: a szabad polgárok nemigen kívánnak társulni abban a *közösnek* mondott nemzeti jövőben, amelyet választott vezetőik a fejük fölé hazudnak. A politikát legfeljebb „elszenvedik”, de hogy közük volna hozzá, azt ma éppen úgy nem gondolják, hogyan régen sem hitték. Energiájuk java részét arra fordítják, hogy védjék magukat és védjék, amijük van. Ha személyes életükben nagyobb baj nem történik, akkor többségük szemében a dolgok alapjában rendben mennek. És ebben mi sem változott a nyílt elnyomástól már tartózkodó késő szocialista évtizedekhez képest. Akkor meg mi értelme volna, hogy jelentőségelteli dátumként őrizzék emlékeztükben a rendszerváltás évszámát...

Losonczy Ágnes a *változatlan*nak megélt mindennapok társadalomrajza és az „urak játékterepének” ítélt rendszerváltásból való kiábrándulás keletkezéstörténete izgatja. Új könyvének ki nem mondott, de minden sorából érződő alapkérdése így szól: Hogyan lehetséges, hogy miközben száz – vagy ha tetszik: sok száz – év távlatában az 1990-es rendszerváltás első ízben teremtette meg a nyugati civilizációba való visszatalálás és vele az európai felzárkózás esélyét, a hétköznapi viszonylatában és a többség szemében a fordulatnak vagy nincs jelentősége, vagy az emberek inkább az új világgal rájuk zúduló bajokat érzékelik? Hogyan lehetséges ekkora szakadék a magyar történelem és a magyar társadalom történelemértelmezése között? Milyen magatartások, erkölcsi értékrendek és cselekvési formák adódnak a nemzettudat szemlátomást tartósnak ígérkező meghasadságából?

Bár így fogalmazva, e kérdések valóban az 1990-nél kezdődő új korszak szülöttei, a *SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM* szerzőjét a „nagy” és „kis” világtérképek nézőpontjai közötti feszültségek, az életvitelnek az egyéni életutak élménytárából táplálkozó motivációi, önfenntartó igazolásai és indulati tartalmai nem most kezdték izgatni. A hétköznapi használati eszközeibe, az étkezés vagy az öltözködés társadalmi csoportonként jellegzetes szokásrendjébe, az eltérő beszédmódokba vagy a térhasználat különbségeibe ivódott személyes historiográfiák utáni kíváncsiság, a beszéd nélkül is beszédes „tárgyi narratívák” felfejtésének szellemi izgalma, illetve a szocializmus mindent eluraló szürkeségével szemben megőrzött és továbbmunkált kulturális sokszínűség felszínre hozatalának a szándéka vezette a tollát, amikor megírta a magyar szociológia vebleni alapművét, *AZ ÉLETMÓD AZ IDŐBEN, A TÁRGYAKBAN ÉS AZ ÉRTEKEKBEN* című könyvét (1977). Ha a vasos munkából annak idején az olvasó erőt méríthetett a szorító körülmények felett aratott kis győzelmek fel- és elismerése által – hiszen akár a pazar vasárnapi ebédek, akár a kalákában verejtékkel épített fürdőszobák leírása a rendszer ellenében megőrzött értékekről és sokszor heroikus teljesítményekről tudósított –, akkor a szerző következő könyveinek révén ki-kí megmeríthetett a teljesítményért hozott *áldozatok* beleérző megértésének ritka élményében. Ugyanis Losonczy Ágnesnek a

nyolcvanas években született munkái (A KISZOLGÁLTATOTTÁG ANATÓMIÁJA AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN [1986] és – főleg – az ÁRTÓ-VÉDŐ TÁRSADALOM – AHOGY A TÁRSADALOM BETEGIT ÉS GYÓGYÍT [1989] című könyvek) a küzdelmeknek, sorsoknak, vágyaknak és törekvéseknek *ugyanarra* a világra néztek rá, csak éppen elfordított látószög-ből. Ezúttal a középpontba állított kérdés így szólt: Valóban sok mindent túléltünk, még többet megéltünk, mi több, vittük is valamire; de mégis, mindez mibe került nekünk? – A válaszadásra felsorakoztatott adatok, dokumentumok és interjúrészletek pedig drámai erővel igazolták a keletről irigylet, nyugatról leereszkedően dicsért kádári jólét háttérét adó névtelen mindennapi erőfeszítések igazságának másik felét: az egyidejű tömeges rongálódást. Losonczi Ágnes elemzéseiből megtudhattuk: a történelem által sokszor és szélsőséges pólusok között rángatott sorsok megtépázták az idegeket, kikezdték az emberi kapcsolatok kötőszövetét, a nagy igazságtalanságokkal szembeni tehetetlenség kis igazságtalanságok indulatait és bosszúit szülte – s mindez így együtt fokozta a sérülékenységet, talajt teremtett a betegségek mint egyedüli menekülési és védekezési lehetőségnek, és felemésztette egész generációk állóképességét. Itt sokaknak és sokszor nem volt jó gyerekek lenni, nem lehetett egészséges testet és ép lelket gyarapító fiatal éveket élni, irtózatot terhek raktak az emberek vállára a középkorúvá érés (pontosabban: használódás) évtizedei, majd partszélre sodródott, felemésztett és a lejegyzettség tudatától terhelt öregkor vár mindazokra, akik mindezt végigküszködték.

Noha senki, így Losonczi Ágnes sem gondolta, hogy a szocializmus összeomlásával egy csapásra mindez megváltozna, azt azért sokan és jó okkal remélhettük, hogy a rendszerváltással elkezdődhet a gyógyulás folyamata. Mert kinyílnak a társadalmi terek, és így többé nem a családi életnek kell majd minden küzdelem és tehetetlen indulat terhét viselnie; mert jogai felől biztonságban érezheti magát az ember; mert az önkény ellen a törvény védi; mert vállalható, amit addig titkolnia kellett – legyen szó akár hitéről, származásáról vagy rejtett vagyonáról; mert kimondhatóvá és higgadtan megvitathatóvá válnak évtizedes jogtalanságok és megaláztatások, és ha anyagi értelemben lehetetlen is a kárpótlás, de az erkölcsi jó-

vátétel utat nyithat a belső békéhez, mi több, régen eltemetett álmok valóra váltásához szabadíthat fel energiákat.

Persze a társadalmi gyógyulás hosszú folyamat, a közélet légkörét jótékonyan befolyásoló hatásainak kibontakozása pedig annál is hosszabb. Ma, tizenöt év múltán még mindig kevés a történelmi távlat, hogy egyértelmű mérleget vonhassunk. Annak azonban már röviddel az új politikai berendezkedés megteremtése után értelme volt a nyomába eredni, hogy a privát világokban ott van-e legalább a készenlét, és épen maradt-e valaminő készség a *magánéleti rendszerváltásra*, azaz a hétköznapok bejártott vágányainak fokozatos átalítására, az emberi kapcsolatok görcseinek feloldására és a közösségi együttélést mérgező – mindegyre a védekezés kényszerével mentegített – apró erkölcstelenségek rutinjainak feladására. Más szóval, felszámolható-e a nagy és kis történelmek évszázados skizofréniája: van-e esély a felülről teremtett rend és az alulról építkező törekvések termékeny találkozására?

A SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM a találkozás esélyét latolgatja – ahogyan az az új demokrácia új fénytörésében a kilencvenes évek elején a kutatónak életéről számot adó hetven interjúalany szemüvegén át látszott.

Az alaptéma most is a korábbi: a nagy nemzeti fordulatok hétköznapi szereplőinek élmény- és emlékvilágából kibomló huszadik századi magyar történelem. A szerző azonban ismét fordít egyet a látószögön, és az új idők új középponti kérdéssorát szegezi a beszélgetések lejegyzéséből született több ezer oldalas kutatási anyagának. Az új kérdéssor pedig röviden így szól: Ott, ahol négy évtized megtagadta és kiiktatta, lehet-e máról holnapra polgári világot építeni? Ha jó törvényekkel és okos szabályokkal a szükséges politikai, jogi és gazdasági intézmények viszonylag könnyen megteremthetők is, vajon lehet-e lelket lelhelni belőlük? Lehet-e új vagy régi hagyományokra, elveszítettnek hitt, ám mégis újjáéledő értékekre, tudásokra, magatartásokra és – főleg – autonóm beállítódásokra alapozni?

Persze nincs az a szociológiai kutatás, nincs az a dokumentumfeltárás, de nincs az a regény vagy játékfilm sem, amely e kérdésekre egyetlen nagyívű elbeszélés által kimerítő választ adhatna. Mi több, a magyar ezredforduló nagy polgári narratívájának megalkotása valójában

történelmi képtelenség. Hiszen létrehozatalához éppen az hiányzik, amit rekonstruálni akarna: a polgári fejlődés folyamatossága és vele a felszínre hozandó és átadható polgári kultúra biztos tájékozódási pontot szolgáló, kiérlelt értékvilága. Tudjuk, a magyar huszadik század nem az önbizalomteli és nyugodt társadalmi haladás évszázada volt. Ahány politikai fordulat, annyi ígéretes új perspektíva és a fejlődés képviselőiben a társadalom élére törő új csoport – no meg legalább ugyanannyi letaszított, amelyet a mindenkori hatalom a történelem kerekét visszaforgató erőnek tekintett. A politikai berendezkedések váltásaival együtt persze újra meg újra sarkaiból fordult ki az elismerésre és támogatásra méltó értékek rendje is: hol a föld, hol a gyár, hol a közösség, hol a család védelme volt a program, és hol a harctéri kiválóság, hol az önsanyargató munka, hol a bátor kockáztatás, hol meg a közösségért hozott áldozat került a morális megdicsőülés piederesztályára. Az élesen változó célok és értékek jegyében pedig a század történelme több hullámban sülyesztette el, forgatta szája íze szerint egyik vagy másik oldalára, emelte a vágyott és hirdetett vezérmotívumok élvonalába, majd törte darabokra mindazt, amit köznap értelemben *polgári hagyománynak* nevezhetünk.

A tradíció rekonstrukciójára vállalkozó kutatónak így azután azzal kell szembesülnie, hogy tárgyát ma leginkább valamiféle társadalmi kirakójátékkal ragadhatja meg: bátor tollvonásokkal felrajzolhatja karakteres portré helyett apró puzzle-darabokból kell együvé illesztenie a „magyar polgár” elmosódó képét. Hiszen ahol napjainkban vagyont és tulajdont talál, ott nem feltétlenül leli a hivatás szellemét, ahol a műves munka szakmai összetartó erejével találkozik, ott jó eséllyel kiveszett a civil kurázs, ahol bátor vállalkozószellemre bukkan, ott a közügyek iránti közöny fogadhatja stb. Mindez persze jól értelmezhető. A polgári kultúra egymástól kényszerűen elszakadt és megcsonkított darabjait az idők során vastag sebhelyek vonták körül, a megkeményedett hámrétegek pedig egyetlen varázsűtésre nemigen engednek az újraszervülés immár politikai akarattal emelt manapi igényének. Akkor viszont bele kell törödnünk és a szó durkheimi értelmében *társadalmi tényként* kell tudomásul vennünk: most és itt nemigen leljük a

tradíció egységét hordozó polgárt mint olyat, legfeljebb a hagyomány egy vagy más darabkáját újjáélesztő és napjaink körülményeihez igazító vállalkozókkal, hivatalnokokkal, tanárokkal, orvosokkal, újságírókkal, művelt családanyákkal és lokálpatrióta önkéntes aktivistákkal találkozhatunk. Magyarán, a *polgárság* jól körvonalazható weberi *rendje* helyett a sokszínű *középosztály* egyben vagy másban polgáris értékrendű és életvitelű *csoportjait* láthatjuk magunk előtt, anélkül azonban, hogy e csoportok kulturális együvé tartozásának hálózatát – vagy sokszor akár érintkezésük rejtettebb és ritkásabb foszlányait – érzékelnénk.

Amikor kutatását megtervezte, Losonczy Ágnes ott indult el, ahol a leginkább remélhette, hogy e szétszabdalt tradíció szövetének viszonylag épségben megmaradt, összefüggő darabkáira lel. Vizsgálódása terepül Budapest egy hagyományosan polgárinak tekintett belső kerületét, módszerül pedig a (majdnem) véletlen találkozást választotta. A szociológia sétáló mintavételi gyakorlatát követve, munkatársai a terepismeretükre és történelmi-társadalmi érzékenységükre támaszkodtak, amikor a rombolva építkező szocialista modernizáció tudatos és spontán lakosságcsereitől, valamint rajtaütészerű be- és kitelepítési akcióitól az átlagosnál kevésbé érintett városrész jól megválasztott utcáiban jól megválasztott házak lakásajtóin kopogtattak, hogy a beszélgetésre vállalkozó interjúalanyokkal elmeséltessek családjuk huszadik századi történetét.

Persze amennyi e módszer remélhető előnye, annyi a félhét kockázata. Mert egyfelől igaz, hogy a sorsuk iránti nyílt érdeklődést a legtöbben hosszú életbeszámolókkal és gazdagon áradó személyes kommentárokkal honorálták, másfelől viszont a kutatónak utóbb abból kellett építkeznie, amit kapott – márpedig ebben a tekintetben alapvető jelentőségű volt a család történetét felidéző személy pozíciója. És nemcsak az életkor, a nem vagy a családon belüli szerep befolyásolta a válaszadást, hanem mindenekfelett a beszélő pillanatnyi társadalmi helyzete bizonyult perdöntőnek abban, hogy a kutatás vonatkoztatási keretül kijelölt középosztályi hovatarozást a kérdezett a családors tegnapijának, tegnapelőttjének vagy megcélzott holnapjának látta-e. Minthogy a véletlen séták véletlen találkozásai révén leginkább annak volt esélye, hogy az aktív mun-

kából már visszavonult és általában is bezár-
tabb életet élő idősebbek nyilatkoznak, ezért
állt elő, hogy a könyv megírásához végül fel-
használt ötvenöt interjú alanyai közül tizen-
egyen kerültek ki a hatvanon felüli korosztály-
ból, míg mindössze hárman képviselték a jö-
vő ígéretként számon tartott fiatalokat, a har-
mincon inneniek nemzedékét.

A megkérdezettek e sajátos demográfiai
megoszlása így azután nagyban meghatározta
az alulnézetből felidézett huszadik század ki-
rajzolódó lényegi vonulatait és fordulópont-
jait. A középpontba az került, amit a könyv in-
terjú anyagának javát elbeszélő korosztályok,
az 1930-as, 40-es években születettek család-
juk történetéből igazán kiemelendőnek tartot-
tak. Márpedig – függetlenül a felmenők haj-
dani társadalmi helyétől és a család mai pozí-
ciójától – az ő belső korszakolásukban a három
generáció ívét átfogó huszadik század minden
kétséget kizáróan legfontosabb időszaka a *má-
sodik világháború, illetve az azt követő néhány év*
volt. Annak ellenére tehát, hogy a megszöla-
lók immár felnőttként végigélt hosszú évtize-
deket tudhattak a hátuk mögött, történelmi
számvetésükben mindmáig *gyermek éveiket* ítélték
életük sorsfordító szakaszának. Mintha ott
és akkor minden egy életre eldőlt volna, ami-
hez képest a saját erejükből később elért ered-
mények – legyenek azok szerények vagy kiug-
róak – mindenképp *másodlagosak*.

Igaz, ezek az eredmények a szocializmus ko-
rára estek – mai nézőpontból vett viszonylagos
súlyvesztésük ezért egyaránt táplálkozhat a
közelmúlt megítélését kísérő társadalmi ambi-
valenciákból és a fél évszázadra tabuvá mere-
vedett gyerekkori évek kibeszélésének a rend-
szerváltás hozta szabadsággal végre elnyert le-
hetőségéből. Valószínűleg erről is, arról is szó
van. Tény azonban, hogy a középnevezék
magnószalagra mondott elbeszélései ma is a
gyermek alapállásából és az ő szemével látatják
a családok sorsát – és persze innen látatják a
maguk történelmi felelősségét is. Mintha az el-
múlt öt-hat évtizedben minden, amit tettek –
vagy amit tenni elmulasztottak –, kizárólag csak
az induláson múltott volna. Lejegyzett szöve-
geiket olvasva, az embernek az a benyomása tá-
mad, hogy többségük életéből a felnövekedés
szakasza egyszerűen *kimaradt*.

A gyermekkornál való megrekedésnek per-
sze sok jó oka van. Mert ugyan a szülői ház min-

denkor, mindenütt és minden életpálya szá-
mára fontos, de „normális” korokban és „nor-
mális” világokban az új generáció dolga, hogy
tanulással, munkával, ügyességgel és kitartás-
sal – azaz a hagyományos polgári erények moz-
gósításával – őrizze és gyarapítsa, amit elődei
ráhagytak. Csakhogy a főváros középhezletű
középnemzedékének gyermek- és ifjúkorát
mégsem ezek a „normális” körülmények jelle-
mezték. Hiszen ha a háború előtt vagy alatt *zsi-
dó polgári család*ba születtek, akkor első élmé-
nyeik az elemi rettegésről, a bujkálásról, a túl-
élésért folytatott küzdelemről, az elhurcolt,
megölt rokonok, játszótársak és családi ismer-
ősök pusztulása feletti gyászról, majd a polgá-
ri származás megtagadásáról, a tulajdonfosz-
tásról és a „rossz kádereknek” kijáró megbé-
lyegzésről szóltak; ha ugyanezekben az években
*keresztény úri köze*gben látták meg a napvilágot,
a rettegést és a fronton odaveszettekért vagy a
*malenkij robot*ról soha haza nem térőkért érzett
korai gyászt ők sem úszhatták meg, hogy az-
után kisiskolás éveiket nemegyszer a „bűnös”
származásuknak szóló folyamatos rendőrségi
zaklatás vagy a birtokos nagyszülőikben azono-
sított osztályellenségnek kijáró kitelepítés fé-
lelemteli élményei, valamint szüleik idegeinek
felmorzsolódása és pályájuk megroppanása kí-
sérje. Ha *régi kisiparosok* vagy *kiskereskedők* csa-
ládjából valók voltak, akkor iskoláskoruktól fog-
va küszködhetek a retrográd kispolgár gyer-
mekének kijáró gyanakvással és lenézéssel, no
meg az „eltévelyedett munkások” gyermekeit
különös előszeretettel megcélzó kommunista
ifjúsági mozgalom átnevelő kényszerével; ha
szegényparaszti sorból származó felmenőiket vi-
dékről sodorta a nagyvárosba az erőltetett ipa-
rosítás szele, és csábította a felemelkedés re-
ménye, akkor kisgyerekként megtapasztalhat-
ták a szélsőséges szegénységet és ráadásnak
azt is, hogy milyen dolog szülői jó szó helyett
poroszos fegyelmi napközi otthonokban fel-
nőni, miközben apjukat-anjukat három mű-
szakos munkára és gyorstalpaló esti iskolák
padsoraiba szólítja a Párt. És a sor folytatha-
tó a bebörtönzött szociáldemokrata nyomdá-
szok, a „szabotázs” büntetéseként kényszer-
munkára rendelt vasmunkások, a kulákként
meghurcolt és mindenükből kifogatott köz-
zépparasztok, a „megbízhatatlannak” titulált
és esztergapad mellé vezényelt ügyvédek, or-
vosok, mérnökök „rossz időkben” született fiai-

nak és lányainak első élményanyagával – csaknem vég nélkül.

A gyermekévekben elszenvedett sérülések nem összemérhetők, ugyanakkor egyesével is alig kiheverhetők. Innen indulva aligha szólhat másról a felnőttélet, mint a *korrekciókról*. Kinek-kinek indíttatása és helyzete diktálja, hogy későbbi választásainak, döntéseinek és cselekedeteinek elsődleges motívuma a családi kapcsolatok szövetén esett szakadások összefoltozása, az önbecsülés múlt okozta horpadásainak kikalapálása, az elvesztett tárgyi értékek lassú visszapótlása vagy éppenséggel a kizökkent társadalmi státus óvatos helyreállítása lesz-e. Legyenek azonban bármilyen különbözők is a belülről diktált küldetések és a belőlük származó évtizedes életfeladatok, egy tekintetben kétséget kizáróan nagy a rokonságuk. Ez pedig nem más, mint hogy az öröklött tradíciók gondos megőrzése és magabiztos továbbplántálása helyett egyikük is, másikuk is a *rejtgetésükön nyugvó védekezést* teszi a hétköznapok vezérelvévé és alapvető magatartási szabályává.

A könyvben bemutatott családörténetekben az állandó készenlét a váratlan veszélyhelyzetek elhárítására – de legalábbis a kalkulálhatatlan fordulatok hatásainak csillapítására – átmeleg átszövi az emberi kapcsolatokat. Társadalmi rangnál és vagyonnál erősebben befolyásolja a párválasztást, a gyereknevelés gyakorlatát, a barátságokat, a társasági viszonyokat, az életformát – és persze nap nap után újratermeli a *mindenki mással szembeni bizalmatlanság* légkörét. A lassan-lassan magatartási reflexszé rögzülő attitűd generációk közötti áthagyományozódása pedig szinte elkerülhetetlen következmény. Így lesz a társadalmi ranglétra legkülönbözőbb fokozatainak és pályájuk legkülönbözőbb állomásainak lévők életének legfőbb közös karaktervonása az *örökös gyanakvástól kísért defenzív beállítódás*.

Ez az alapeállítódás olyan mély, hogy továbbadása a magyar társadalom elmúlt évtizedeiben közvetlen értelemben kemény struktúraformáló erővé vált. Hiszen az objektív lehetőségeknél és az elérhető státus csábításánál is erősebb a motiváció a mindig bizonytalan jövő és a benne mindig ott lappangó kiszolgáltatottság kivédésére. Ebből az alapállásból pedig mindenkor óvatos mérlegeléssel és az eshetőségek gondos számbavételével kell az felnövekvő nemzedék számára iskolát és

foglalkozást találni. Bár vágyott lehet a jólét vagy a szellemi autonómia, ám e tájon azokat kizárólagos életcélnak választani mőfőlelet kockázatos. Az jár el okosan, aki gyermekét az előre nem kalkulálható megélhetési feltételek széles skálájára felkészíti. Ahogy a könyvben megszólaló egyik interjúalany plasztikusan összefoglalja: *„Minden gyerekeknek... szüleink iparos szakmát adtak a kezébe... Azt akarták, hogy minden eshetőségre legyen olyan szakmánk, amiből mindenütt, minden körülmények között megélhetünk. Ezután végeztük el az egyetemet, illetve főiskolát. Értelmiséginek lenni nem független állapot. Kirúghatják, ha nem tetszik az orra hajlása, vallása vagy a világnézete. Kézművesre mindenütt szükség van.”* (202.) – Azonban a védekező alapállás egymagában kevés. Mi több, a beleszűppedés egykönnyen önfeladásához és társadalmi lecsúszáshoz vezethet. Ezért a valaha szebb idők megélt és pozícióban, megbecsültségben valahová egyszer már eljutott családokban e beállítódás többnyire a küzdelem erkölcsi parancsával társul. Ahogyan egy másik szövegrészletben olvashatjuk: *„Anyám életéből azt tartom követendőnek, hogy nem szabad földadni. Nem szabad semmilyen élethelyzetben azt mondani, hogy megadom magam.”* (170.)

Hogy a megélt sorsokból leszűrt, ám a mindennapokban egymásnak gyakran ellentmondó két bölcs vezérelv követésében mi a helyes arány, mi a kockáztatás és a még vállalható kísérletezés kívánatos mértéke, arra persze általános recept nemigen adható. Losonczy Ágnes kutatásának középkorú megkérdezettjei mindenesetre máshol látják a határvonalakat, mint tágan vett társadalmi csoportjuk akár náluk idősebb, akár fiatalabb tagjai. Ők ugyanis – kevés és ritka kivételtől eltekintve – önmagukat általában a rendszerváltás vesztesei közé sorolják, és így élnek meg, ami velük napjainkban történik, meg ami életük hátralévő részében még megtörténhet. Már nem elég fiatalok és nem elég rugalmasak az újrakezdéshez vagy legalább a megnyílt lehetőségek kiaknázásához, de még nem elég idősek és visszavonultak, hogy az új világból ne elsősorban munkájuk és elért pozíciójuk veszélyeztetését, valamint kialakított életformájuk biztonságának megrendülését érzékelnék.

Kissé talán meglepő, de jóval bizakodóbb kép rajzolódik ki az idősek zavaiból. A beszélgetések rögzítésének idején – 1993–94 körül – hetvenes éveikben járók ugyanis igazi felsza-

badulásként és életük nem várt adományaként értékelik a szocializmus összeomlását. Úgy érzik, létfeltételeiket tekintve bajuk már nem eshet, viszont a rendszerváltásnak köszönhetően végre beszélhetnek mindarról, amit évtizedeken át nemhogy a nagyvilág, de még gyermekeik és unokáik elől is titkolniuk kellett. Ki-ki családtörténetének addig homályban hagyott részletei szerint hozhatja végre szóba az előkelő felmenőkről tanúskodó, gondosan rejtgetett nemeslevelet; a '46-ban parancsszóra magyarosított családnév sváb eredetét; a Horthy-korban magas rangra emelkedett, majd az ötvenes években segédmunkásként dolgozó katonatiszt apa emberi tartását és tisztességét vagy a nagyszülők ortodox zsidó háztartásának szigorú szokásrendjét; de nyíltan beszélhet végre a deportálás borzalmairól és a hajdani „jószomszédok” hűtlen árulásáról is, mint ahogy kiadhatja magából az elrekvirálások, az internálás vagy az '56-os forradalom reményekkel és rettegéssel elegy hiteles történetét, hogy azután afféle morális summázatként (no meg néha önfelmentés gyanánt) végre beszámolhasson a gyűlölt rendszerben megőrzött emberi kiállás mindaddig félve elhallgatott, olykor-olykor el is árult, titkon azonban mindenkor csodált példáiról.

Ami meg a fiatalokat illeti, nyitottságuk, optimizmusuk és vállalkozási kedvük részben életkori kérdés, másst akarásukat ugyanakkor a nagyszüleik, szüleik megroppant életének kijáró jóvátétel és a korrekció nemzedéki vágya is motiválja. A viszonyítás és a viszonyulás valahogy így szól: *„Végigküzdötték az életüket mostanáig, és ezt nagyon becsülöm bennük. Borzasztó, hogy ilyen sokat kellett várniuk arra, hogy valahol egyáltalán tudjanak élni. Én nem hiszem, hogy képes lennék erre... A családban a gyerekek közül, azt hiszem, nekem sikerült a legjobban az életem. Nem ragadtam le egy helyen, egy-egy dolognál, hanem mindig továbbléptem, anyagi és társadalmi téren is. Ugyanannyit keresek most, ennyi idősen, mint az édesapám... [Az interjú készítésének idején huszonegy éves – Sz. J.] Régen, ha valaki rosszat mondott, vagy külföldi kapcsolatai voltak, akkor elvitték és becsukták. A mai rendszer fejlődése mindenképpen jobb, mert ha valami nem megy, akkor lehet rajta változtatni, nem olyan merevek és csökönyösek a szabályok, mint régen, amikor ötvenes terveket kellett tartani, ha jó, ha nem.”* (233.)

A generációs hangsúlyok jelentős különbségei ellenére a könyvből meglehetősen egyértel-

műséggel rajzolódik elénk a rendszerváltás utáni évek legfontosabb közös alapmotívuma: a közelmúlttal való számvetés megkerülhetetlen feladata. Beszéljenek bár maguk az érintettek, gyermekeik vagy unokáik, a felidézett családtörténetek egyazon történelmi időszak máig kiheverhetetlen élménysora felé gravitálnak. Túl a középnemzedék már érintett gyerekkori traumáin, a náluk idősebbek és fiatalabbak beszámolóiból is az derül ki, hogy a családsorsok legélesebb és legmaradandóbb irányváltásai az eseménydús huszadik századnak a mindennapi életet permanens elemi megrázkódtatásokkal átrendező bő másfél évtizedére, a háború végével kezdődő és a forradalom utáni megtorlással záruló „ötvenes évekre” estek.

Mondhatnánk úgy is: a SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM nem is annyira a színeről, mint inkább a visszajáról tekint az újrapolgárosulás esélyére. Annak jár utána, hogy milyen mélyre hatolt le a diktatúra világfelforgató programja, és a családsorsok további formálódásában mennyire bizonyult visszafordíthatatlannak mindaz, ami e program jegyében a hagyományok módszeres felszámolása terén történt. A könyv igazi részletezettséggel és a legnagyobb terjedelemben azt mutatja be, hogy – a szerző kifejezésével – „a szocializmus nagy kompressziójának” köszönhetően hogyan sodródtak egymás mellé a rendszer alapjainak lerakása idején megannyi oldalról kikezdett, egymással szolidaritást és közösséget azonban legfeljebb 1956 röpké tíz forradalmi napjára vállaló sorsok.

Több mint fél évszázad elmúltával is görcsbe rándul az ember gyomra, ahogy a háború utáni új rend megteremtésének nevében véghezvitt katasztrófák, megfosztások és kiátkozások hosszú listáját olvassa. Az államosított üzletük éléről gyári munkásnak átirányított zsidó kereskedők, a bűnösnek kikiáltott egykori ludovikás katonatisztek, a megbízhatatlan kádernek nyilvánított hajdani minisztériumi tisztviselők, a nép ellenségének tekintett gimnáziumi tanárok, a parasztnyúzóknak titulált nagygazdák, a régi rendszer iránti nosztalgiával vádolt kisiparosok mással és mással igazolt, de egyenlően kiporciózott megtaposása még az alulról jövők iránti szolidaritás legelkötelezettséggel híveinek szemében sem igen tűnhet méltányos árnak a szegényparaszt és munkásifjak gyors emelkedéséért – amit ez utóbbiak ráadásul tartós gyökértelenségükkel és szélsősé-

ges politikai kiszolgáltatottságukkal ugyancsak megfizettek.

Bár a beszámolókat gazdagon benépesítik a közvetlen hatalomgyakorlás ma is indulattal felidézett figurái – ÁVO-sok, párttitkárok, tanácselnökök, rendőrök, beszolgáltatási felelősök, munkavezetők egész seregéről olvashatunk –, az interjúk tanúsága szerint az „ötvenes éveknek” két olyan politikusfigurája volt, akiket máig nevével őriz az emlékezet: az egyik *Rákosi Mátvás*, a másik *Nagy Imre*. Rákosi a sztálinizmussal azonosított *kommunizmus*, Nagy Imre pedig az utóbb kudarcba fulladt '53-as *kiigazítás* emblematikus figurájaként kerül elő az emlékezésekben.

Az olvasó azonban némi meghökkenéssel veszi észre, hogy Nagy Imre mint az 1956-os forradalom miniszterelnöke és a felkelés mártírja viszont még mellékes szövegösszefüggésekben sem jelenik meg a színen. De nem csak a portréja hiányzik: vele együtt hiányzik a családorsok felidezéséből maga a forradalom is. Mintha a más-más korú és eltérő háttérű interjúalanyok titkon összebeszéltek volna, elbeszélések történeti szakaszolása 1955-ig tart, majd valahol a hatvanas évek közepén folytatódik. 1956-ra feltűnően kevés a reflexió, az utána jövő megtorlás pedig szellemiségében a sztálinista korszak egyenes folytatásaként él az emlékezők tudatában. Ha egyáltalán, akkor '56 történéseiről a megkérdezettek kizárólag általános alanyok és passzív igék használatával, távolságtartó tömondatokban és a hangsúlytalan mondandóknak kijáró szürke fogalmazással beszélnek. Az amúgy többnyire átéléssel és bőszéges érzelmi tartalommal előadott beszámolókból e történeti ponton ilyen mondatokat olvashatunk: „*Férfjem 1956-os részvétele és írásai miatt házkutatás volt. Rendőri felügyelet alá helyezik, munkahelyét elveszti, elhelyezkedni nem tud.*” (142.) „*Öt testvéremből kettő meghalt rákban. Biztosan tudom, hogy halálukban nagy szerepet játszott a stressz. Mind a kettőnek volt szerepe az 1956-os forradalomban, de nem fegyverrel. Hányódtak munkahelyről munkahelyre, sose kaptak megfelelő munkát.*” (150.) „*Az édesapámat 1956 elfújta. Nem a forradalom szele, hanem november 4-e szele. Még az utolsó határozás előtt hasmánt átküszött a határon. És tulajdonképpen nagyon hamar befejeződött ezzel a mi családi életünk. Én 5 éves voltam akkor.*” (156.)

Az októberi napok szellemének lelkes felélevenítésével és az akkor tapasztalt szabad-

ságélmény felidezésével nem találkozunk. Az elfojtások munkájával évtizedek alatt megdolgozott emlékezetben a súlypont mára láthatóan a soha ki nem hevert *veszteségekre* került. Az interjúkban ugyanis 1956 *kizárólag* a menekülés és a megtorlás, a családok újabb szétzilálódásának és a forradalomra válaszul különösen kemény politikai kényszerrel végrehajtott téveszesítés megaláztatásainak összefüggésében kerül elő. A félelmek, megrázkódtatások és talajvesztések újabb hullámaához társuló kép pedig személytelen: szovjet tankok rajzolódnak ki rajta. Ha a tankok háttérében nagy ritkán mégis megjelenik egy arc, az természetesen Kádár Jánosé. De legfeljebb egy röpké villanásra tűnik elő – merthogy a diktatórikus elnyomás újbóli megteremtésének ez utóbbi portréját említése pillanatában le is söpri a polcra az emlékezet.

Kádár alakját az interjúk – meglepő módon, ismét életkori hovatarozástól függetlenül – igazi kettős látással előbb mint a *szovjetek markában vergődő bábfigurát*, majd szinte átmenet nélkül, ám szemlátomást nagyobb átéléssel mint a *béke, a konszolidáció és a jólét megteremtőjét* idézik fel. Ahogy a szövegekből kiderül, az utóbbi ábrázolást azonban jobbra nem politikai megfontolások motiválják. Erre utal, hogy a huszadik század virágkorává stilizált „Kádár-korszak” névadójának személyét magasztaló mondatokat több olyan interjúban is olvashatunk, amelyek egyébként a szocializmussal való tartós és éles szembenállásról tanúskodnak.

A Kádárnak szóló dicséretök mögött munkáló motívumok igazán személyesnek és mélyről jövőnek tűnnek. Szövegösszefüggésükből kiolvasható, hogy mindenekelőtt a biztonságérzet és az önbecsülés újra megtalált lehetőségének szólnak. Mert az elbeszélők szemében a félelemtelni hosszú ötvenes évek után a lassú emelkedést, a nyugalmat és a magánélet háborítatlan békéjét visszahozó konszolidáció a *háború előtti polgári világgal* teremtett folyamatoságot – ezzel pedig lélektanilag helyreállította számukra a *normalitás* érzetét. Mai szemüvegükön át is úgy látják: társadalmi státusban, életkörülményekben és a politikai ízlés tekintetében ugyan nem volt lehetséges a rekonstrukció, de legalább a privát szféra belső köreiben megkezdődhetett a kiirtottnak és örökre elvesztettnek hitt polgári értékek lassú rehabilitálása. Innen nézve pedig azok is máig fenn-

tartott elismerésükkel adóznak a Kádár-korszak teljesítményének, akik amúgy a régi rend összeomlását cseppet sem bánták, és a rendszerváltás egyértelmű hívei. Nem nosztalgia ez, mint gyakorta vélik. Sokkal inkább azoknak a mély élettapasztalatokon nyugvó múltértékelése, akik a folyamatosságot többre becsülik a mindig kockázatos nagy ugrásoknál, és a békés átmenetet nagyobbra tartják a tiszta lapot teremtő, ám sok áldozatot követelő történelmi igazságtételnél. Ők tehát az elmúlt másfél évtized temérdek ellentmondástól terhelte, nagy sorstragédiáktól ugyanakkor mégiscsak mentes rendszerváltásának minden panaszkodás mellett is türelmesen és tántoríthatatlanul kivárho támaszai. A könyvben idézett interjúk, de általános mindennapi tapasztalataink alapján is biztos mondhatjuk: világnézettől és politikai hovatartozástól függetlenül igen sokan vannak.

Ahogy az elbeszélők szavaiból kitűnik, a rendszerváltástól kevésbé a gyökeresen új életberendezkedés feltételeinek megteremtését, mint inkább a késő kádári években megkezdett, a pártállam összeomlásáig azonban szigorúan a privát viszonyok keretei közé kényszerített személyes autonómia nyilvánossá és kibontakoztathatóvá tételét várják. A szemükben a fordulat legnagyobb jelentősége és reménye, hogy a hajdan kissé zsurnalisztikusan *felemás polgárosodásnak* nevezett folyamat levedli magáról a köz- és magánélet skizofrén kettéválására utaló „felemás” jelzöt, és sok-sok elbukott történelmi kísérlet után végre hazai földön is létrejöhet, amit közkeletűen – minden kvalifikáló megszorítás nélkül – *polgári világnak* hívunk. Ezért a rendszerváltás számukra elsősorban a szabadság és az erkölcsi rend helyreállításának lehetőségét – egyelőre inkább ígéretét – hordozza. Így fogalmaznak: „*Én azt tapasztaltam a politikában és a vallásban is, hogy akik csinálják, nem azt teszik, amiről beszélnek... A politikában korábban mindig egyetértettünk a férjemmel, de most ő kitart a múlt rendszer mellett, én meg az új rendszerben is látok pozitívumot. De kapitalizmust, azt nem szeretnék.*” (222.) Vagy átfogóbb megítéléssel: „*A régi rendszerben rengeteg kötöttség, korlátozott életlehetőségek voltak. Minden rettentően lomhán működött. Ma ez másként van. Megvan mindenkinek a lehetősége, hogy kitörjön. Alapvetően fontos az emberi létben, hogy szabadon tegyed azt, amit jónak látsz. Borzasztó iskolarendszerben biztosították a tanulást mindenkinek, anno.*

Anyagilag persze könnyebb volt tanulni, mint ma, de nehéz feladat volt embernek maradni.” (279.)

Mindezzel együtt az idézett szövegrészekből a nyolcvanas évek erőteljesen megszüpített képe rajzolódik ki, amivel szemben a rendszerváltáshoz fűzött megjegyzések inkább a jövőnek megszavazott óvatos bizalomról és kevésbé a megélt jelen pozitív értékeléséről tanúskodnak. Persze ezen a ponton hangsúlyoznunk kell, hogy az interjúkban megvont mérleg pillanatfelvétel – mégpedig az átalakulás kitüntetetten nehéz éveiből, 1993–95-ből. Tudjuk: az akkoriban a mélypontjára érő úgynevezett *transzformációs válság* a kilencvenes évek első felében végigsöpört a magyar társadalom egészén. Az évi 25–35 százalékos inflációt és a tömeges munkanélküliség első nagy hullámát azok is megszenvedték, akik utóbb, az évtized második felében újra nekilendülő gazdasági növekedés viszonyai közepette gyorsan a helyükre találtak – és ez éppen a *középosztály* volt. A magnós felvételek elkészülte idején ezt azonban még nem láthatták előre. Akkor inkább a végleges lecsúszástól rettegtek. Ebben az összefüggésben kell értelmeznünk, hogy a könyvben megszólalók számvetésében a múltnak adózó elismerés középponti elemeiként mindegyre a létbiztonságról, a soha veszélybe nem került munkahelyről, az alacsony árakról, az ingyenes iskolázásról és a megélhetést biztosító nyugdíjról kerül szó. A jelent illetően ugyanakkor még a váltás iránt leginkább elkötelezettek sem hunyhatnak szemet a mindennapok felkavarodott viszonyai felett. Mindezt azonban elkerülhetetlen átmeneti kellemetlenségnek tartják, ami nem homályosíthatja el az új rend erkölcsi fölényét. Feltétlen bizalmuknak efféle megfogalmazásokkal adnak hangot: „*A szocializmusban lassabban, de biztosabban lehetett anyagilag előrelépni. Most valaki vagy nagyon gyorsan meggazdagszik, vagy nagyon gyorsan lezüllik. Ennek ellenére a mai helyzet mindenképpen jobb, mint a régi.*” (279.) Vagy – lelkesebben és egyértelműbben – így: „*Én elfogult vagyok a rendszerváltással kapcsolatban. Szinte mindent jónak tartok. A rossz dolgokra előre lehetett számítani. Rossz a közbiztonság, elszegényedés van, de tiszta a lelkiismeretem. Jobb igazságban élni.*” (272.)

Persze legfeljebb gondolatkísérletként játszhatunk el a kérdéssel: ugyanezek az emberek vajon ma mit mondanának?... Tudni ugyan nem tudjuk, elbeszélésük fonalából, beszúrt szöfordulataikból, kiolvasható hangsúlyaikból

ugyanakkor mégis sejthetjük. És sejtéseinkhez támpontul társíthatjuk azt a tudást is, amelyre immár négy parlamenti választás adatainak feldolgozása, illetve a könyvben megszólalók sorstársairól (a kis- és középvállalkozókról, a vidéki városok helyi elitjéről, a közsféra és a civil szervezetek egyes foglalkozási csoportjairól) az elmúlt tíz-tizenkét év folyamán készült szociológiai kutatások révén tehetünk szert. Mindezt számításba véve, megkockáztathatjuk: ma ugyan minden bizonnyal több lenne a rendszerváltás előnyét ecsetelő szó, de keményebbek lennének a kritikai megnyilatkozások is. Ha újra megkérdeznék őket, Losonczy Ágnes kutatásának alanyai közül valószínűleg jóval többen beszélnének anyagi helyzetük érzelhető javulásáról, meg arról, hogy a kezdeti években nap nap után a csőd szélén táncoló családi vállalkozásuk azóta szép eredményeket hozott. Beszámolnának talán arról is, hogy gyermekük, unokájuk éppen Ausztriában vagy Belgiumban tanul ösztöndíjjal, ők pedig végre megengedhetik maguknak, hogy nyaralni Spanyolországba, de legalábbis a horvát tengerpartra menjenek. Mindehhez azonban odailleszteniék néhány indulatos mondatot a napjainkra hatalmas vagyonra szert tett újkapitalista hajdani párttitkárokról, az „elprivatizált” köztulajdonról, a korrupció és a kétes üzleti ügyek elharapódzásáról és – végül, de nem utolsósorban – a politikát örökös veszekedésükkel az emberekkel meggyűlöltető pártoktól. Valószínűleg rosszkedvűen zárnák a tirádát a gyakran hallható kitételrel: „Most is csak azok vannak elől, akik régen. Hát rendszerváltás ez?! Nem így képzeltük. – Igaz, annyi jó azért van a dologban, hogy ezek legalább békén hagyják minket.”

Ha keserű mondataikat hallgatva nemcsak a kimondott szavakra, hanem az elhallgatottakra is odafigyelünk, bizonnyal észrevesszük, hogy a régi rend visszakívánásáról viszont a legindulatosabbi nyilatkozók sem igen beszélnek már. Ezt pedig némi optimizmussal úgy olvashatjuk, hogy a hajdan félnivaló skizofrénia helyébe ugyan kínzó levetség és paranoid felhangoktól sem mentes ambivalencia lépett, de a betegség tünetek napjainkra bekövetkezett változása talán mégis lassú gyógyulást ígér. A folyamat azonban szemlátomást nemigen halad előre addig, ameddig ki-ki csupán a maga bajának kúrálásával törődik. Sőt, jól tudjuk:

miközben a testrészek fájdalmát jobbnál jobb pirulák csillapítják, a testet emésztő kór még fokozódhat is. Mintha tizenöt év múltán tapasztalnánk is valami ilyesmit. Mert minden gyógyító politikai, gazdasági és intézményi beavatkozás ellenére, a történeti sebektől szabdalta hazai polgárvilág szemlátomást továbbra is darabokban maradt, miközben egyre kevesebb biztató jel mutatkozik arra, hogy a belátható idő távlatában európai értelemben vett *polgári világ* formálódhassék belőle.

Ezért az interjúk rögzítése óta eltelt évek távlatából csak megerősíthetjük a következtetést, amire könyvének zárófejezetében Losonczy Ágnes jutott. Azt nevezetesen, hogy a társadalmi gyógyulásnak ma talán sok más fontos közéleti és gazdasági tennivalónál is előbbrevaló feltétele annak a nehéz és küzdelmes feladatnak az elvégzése, amit a szétdarabolt múlt köré szerveződő szétdarabolt sérelmek kölcsönös megértése és közös feldolgozása jelent. Ha tehát társadalmi szinten is működik az épség helyreállításának igénye, ha végül a múlt sebeinek felszaggatását kísérő gyötrelmekkel szembeni félelemnél erősebbnek bizonyul a közös jövő védelmének ösztöne – márpedig ebben talán ma még reménykedhetünk –, akkor a sorsokba fordult magántörténelmek közös történelmi hagyománnyá gyúrása hovatovább már nem halogatható. A nagy nyitottságot, politikai kreativitást és türelmet követelő munka nemcsak bölcs országszervezőket kíván, hanem mindannyiunk termékeny együttműködését igényli. Máshogyan aligha vihető végbe. Ehhez azonban előbb nekünk magunknak is irányt és attitűdöt kell váltanunk. Márpedig az összes feladat közül ez talán a legnehezebb. Enélkül viszont nem megy. Mert – a könyv zárósorainak szavaival szólva – „...nem egyéérténi kell másokkal, hanem megérténi őket, nem együtt menetelni kell a többiekkel, hanem a keresztúton találkozáva legalább szóba állni velük... Csak a megértés segíthet abban, hogy ki-ki önmagával, múltjával, szülei múltjával és embertársaival kiegyensúlyozottan tudjon élni. Ebben az egyre inkább plurálisá váló, sokszínű és sokféleképpen gondolkodó világban ez az egyetlen esély arra, hogy – ha már a sokszor megtört és megosztott társadalomban a szakadásokat összehegeszteni nem is lehet – legalább közlekedni lehessen a széttört részek között”.

Szalai Júlia